

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2016

Redactie:
Bert van der Lingen
en Arjan de Haan

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen

Jaarboek 2016

Redactie: Bert van der Lingen en Arjan de Haan

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

Redactie: Bert van der Lingen
English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)
Lay-out: Arjan de Haan, DDG 's-Graveland
Druk: DPN Weurt

Voorzijde omslag: Kleipijp gemaakt naar de beeltenis van Koning
Stadhouder Willem III.

Achterzijde omslag: Plateel wandrekje van Ivora, model 405, met
voorstelling van de Koppelpoort te Amersfoort.

ISBN: 978-90-801138-7-9

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud	Voorwoord	7
	Een vorstelijke vondst: Koning-stadhouder Willem III van Oranje	9
	Bert van der Lingen en Ron de Haan	
	Kleipijpen uit Friesland	17
	Ewout Korpershoek	
	Kleipijpen voor de koopman Christian Daniel Bramigk uit Anhalt-Köthen, Duitsland, 1735-1743	31
	Bert van der Lingen	
	Tabak en tabakspijpennijverheid in de steden Amersfoort en Utrecht	39
	Jan van Oostveen	
	Pijpenkoppen en fragmenten van pijpenpotten uit een kleiput in Leiderdorp	49
	Ewout Korpershoek	
	Cornelis Dirksz. Samson, een potschipper met tabakspijpen	59
	Bert van der Lingen	
	De Pijpenmarkt op de Nieuwezijds Voorburgwal te Amsterdam: Ordonnanties, vrachttarieven, pijpenhandelaren en export	67
	Bert van der Lingen	
	Twee late herinneringspijpen van P. van der Want, Gzn.	125
	Ruud Stam	
	Miniatuur pijpenrekjes van aardewerk uit de 20e eeuw	129
	Ruud Stam	
	Op kleipijpen gemonteerde metalen elementen	165
	Felix van Tienhoven	
	Een unieke en curieuze 19e eeuwse fabriekscatalogus van de Gebrüder Ziegler in Ruhla	175
	Ron de Haan	
	De introductie van Aristophane pijpen door Gambier	189
	Arthur van Esveld	
	Een Zuid-Duits kleipijpje uit de Amstel	197
	Ewout Korpershoek	
	De betekenis van de Goudse pijp in de handel met de Ashanti en gouden Ashanti pijpen in de 19e eeuwse politiek	203
	Ruud Stam	
	De porseleinen pijp als herinneringspijp: Drie bijzondere studentenpijpen	217
	Ron de Haan	
	Engelse summaries	225

Voorwoord

Voor u ligt Jaarboek 2016 van de PKN, 'Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'. Aan dit rijk geïllustreerde vierde jaarboek hebben een zevental auteurs meegewerkt en ook ditmaal is een interessant boek met gevarieerde artikelen over de geschiedenis van de tabakspijp samengesteld.

In dit jaarboek wordt uiteraard aandacht besteed aan de Nederlandse kleipijp met een aantal bijzondere vondsten. Ewout Korpershoek beschrijft een groep **in Friesland vervaardigde kleipijpen** uit de achttiende eeuw en verder de vondst van pijpenkoppen en scherven van **pijpenpotten uit Leiden**. Bert van der Lingen en Ron de Haan tonen een exclusieve, groot formaat pijp met het portret van **Stadhouder-koning Willem III** en Jan van Oostveen beschrijft de resultaten van onderzoek naar de tabak en tabakspijpennijverheid in **Amersfoort en Utrecht**. Bert van der Lingen doet verslag van zijn onderzoek naar de Duitse koopman Christian Daniel **Bramigk** die in Gouda pijpen met zijn familie/firmawapen liet maken en over een 18e eeuwse **potschipper** die Goudse pijpen verkocht in dorpen langs zijn vaarroute.

Ook schreef hij een uitgebreid artikel over de **Amsterdamse pijpenmarkt** waarin onder meer ordonnanties, vrachttarieven en de export van pijpen aan bod komen en ruim tachtig pijpenhandelaren uit de 17e en 18e eeuw worden besproken.

Ruud Stam beschrijft twee **herinneringspijpen** van de firma P. van der Want, Gzn en heeft een uitgebreid artikel over **miniatuur pijpenrekjes** uit de 20e eeuw, met ruim 200 afbeeldingen die de enorme variatie aan motieven, decoraties en kleuren laten zien.

In een zestal artikelen komen ook buitenlandse tabakspijpen aan bod. Felix van Tienhoven beschrijft de variatie van **gemonteerde metalen elementen** op kleipijpen. Dit artikel is geschreven voor het Journal of the Académie Internationale de la Pipe en is met toestemming van de Académie in vertaalde vorm in ons Jaarboek opgenomen als eerbetoon aan de onlangs overleden auteur. De vondst van een aantal karikaturale prenten was voor Arthur van Esveld aanleiding de introductie van **Aristophane** pijpen door Gambier te beschrijven. Een unieke **fabriekscatalogus** van kleipijpen van de **firma Ziegler** in Ruhla wordt door Ron de Haan gepresenteerd, evenals een drietal bijzondere **studentenpijpen van porselein**. Een in Nederland gevonden **groen geglazuurde kleipijp** uit Zuid-Duitsland wordt door Ewout Korpershoek besproken. Van Ruud Stam is nog een bijdrage over **gouden Ashanti pijpen** in de 19e eeuwse politiek en de betekenis van de Goudse pijp in de handel met de Ashanti in Ghana.

Wij wensen u veel lees- en bladerplezier in het Jaarboek 2016 van de PKN, 'Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'.

Bert van der Lingen

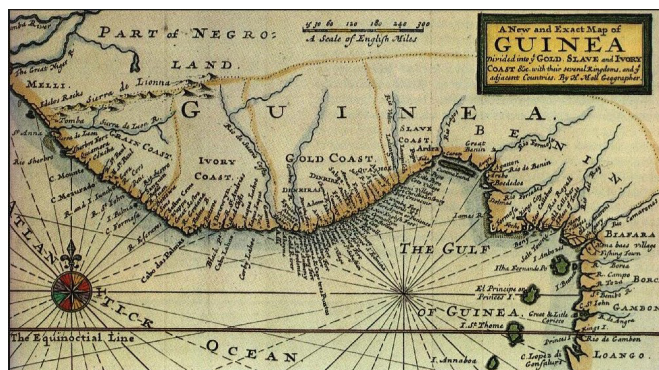
Arjan de Haan

De betekenis van de Goudse pijp in de handel met de Ashanti en gouden Ashanti pijpen in de 19e eeuwse politiek

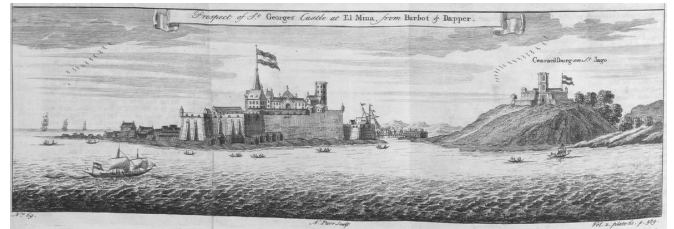
Ruud Stam

In dit artikel worden zowel de ontwikkeling van de pijpen van de Ashanti, met nadruk op de gouden pijpen als de import van Europese pijpen verkend. Dit alles tegen de achtergrond van de bewogen geschiedenis van het Ashanti rijk. De handel met de Ashanti in goud en slaven en de rol daarbij van de Europese pijpen en het gebruik van gouden pijpen in de diplomatieke verhoudingen in de 19e eeuw maken dit tot een interessant stuk van de geschiedenis van de pijp en van de Nederlandse geschiedenis. Na een verkenning van de algemene geschiedenis wordt ingezoomd op het tabaksgebruik, het roken en de herkomst van de pijp in West-Afrika. Daarna wordt aan de hand van archeologische vondsten ingegaan op het gebruik van Hollandse pijpen voor met name de slavenhandel. De typologie van de Ashanti pijp in de 18e en 19e eeuw en het gebruik van gouden pijpen door de Ashanti om vriendschappen met Europese vorstenhuizen te benadrukken, wordt aan de hand van opgravingen, documenten en vijf gouden pijpen in Europese musea geschetst.

De geschiedenis van de handel met de Goudkust
Handelsrelaties met de kust van het tegenwoordige Ghana zijn al heel oud. De eerste Europese handelaren waren Portugezen die daar in 1471 aankwamen. De Europeanen noemden het gebied de ‘Goudkust’ vanwege het vele goud dat daar door de Europeanen vandaan werd gehaald. Aan het einde van de 16e eeuw kwamen de eerste Nederlanders naar de bocht van Guinea en werden de eerste handelscontacten met een aantal nog bescheiden kuststaatjes gelegd. Schipper Barent Ericksz uit Medemblik keerde in 1594 rijk

Afb. 1. De bocht van Guinea. Kaart van Hermann Moll ca 1725.

Afb. 2. De Forten St. Jago en St Jorge da Mina in Elmina.

beladen met goud, ivoor en peper terug in Nederland. Dat was het startsein voor een intensieve jacht op Goud en andere profijtelijke handelsgoederen. In 1598 kregen de Nederlanders toestemming om een handelspost te openen bij Mouree. Binnen enkele tientallen jaren wisten Hollanders en Zeeuwen de Portugezen, die tot dan toe een handelsmonopolie bezaten in West-Afrika, naar het tweede plan te verwijzen.

De komst van de Hollanders bood de kuststaten nieuwe mogelijkheden. Door de concurrentie tussen Europese naties konden ze prijzen opdrijven, alternatieve handelskanalen aanboren en hun belangen realiseren. Zo reisden in 1611 twee ambassadeurs van de koning van Sabu naar Holland om te pleiten voor de versterking van de Hollandse handelspost tot een fort. De Koning van Sabu had belang bij een Hollands fort om zich te verdedigen tegen aanvallen van de Fetu en de Fanti, die een bondgenootschap hadden gesloten met de Portugezen. De Staten-Generaal gingen, met het oog op de oorlog met Spanje en Portugal, graag op dat verzoek in. Kapitein Calantius bouwde een fort in Mouree, dat tot op de dag van vandaag bekend staat als Fort Nassau. In 1624 nam de WIC het beheer van het Fort Nassau van de Staten-Generaal over.

In 1637 werd het Fort Elmina door soldaten en zeelieden, gesteund door een legertje Sabu mannen onder verantwoordelijkheid van de WIC, veroverd op de Portugezen. Dit fort werd het centrum van de Nederlandse aanwezigheid aan de Goudkust.

In de periode tot 1642 vielen de resterende Portugese forten en factorijen in handen van de WIC. Merendeels bleven deze vestigingen aan de Goudkust, in het tegenwoordige Ghana, in Nederlands bezit tot aan het derde kwart van de 19e eeuw. De Nederlanders kwamen niet alleen voor goud, maar ook voor ivoor, peper, andere producten en later ook voor slaven. Slaven kochten de Nederlanders van de Akan die aan de kust woonden en die al eeuwenlang in slaven gehandeld hadden en zelf ook veel slaven hielden. Deze slaven waren in het algemeen overwonnen vijanden, maar ook werden dorpen van omliggende stammen geplunderd om slaven te krijgen.

Het gebied van het huidige Ghana is bevolkt geraakt vanuit de Sahelzone. Rond 1100 trok een deel van de Akanvolken, zoals de Ashanti en de Fante naar het zuiden. Er werden meerdere staten gesticht, zoals de Ashanti-federatie en enkele staten van de Fante. Een groot deel van het gebied werd verenigd in de 16e eeuw onder de Ashanti-federatie. Ten noorden van het Ashanti-gebied lag het gebied van de Dagomba staten waar in de 11e eeuw de eerste koninkrijken ontstonden, die tegen het einde van de 16e eeuw tot bloei kwamen. Deze staten werden sterk beïnvloed vanuit de moslimgebieden in Noord- en Noordoost-Afrika. Hoewel de Akan geen moslims waren was er wel een sterke culturele beïnvloeding door de vele handel die met de staten ten noorden van het Akan gebied gelegen waren.

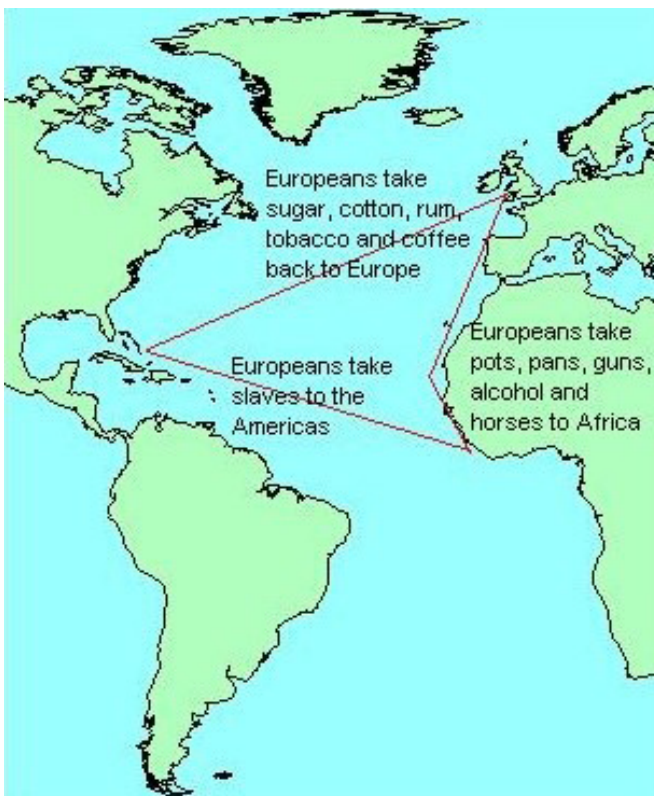
Na de beëindiging van het Twaalfjarig Bestand in 1621 fuseerden kleine handelscompagnieën die op Afrika voeren onder druk van de Staten-Generaal tot de West-Indische Compagnie, die zich in het begin vooral richtte op de kaapvaart tegen Spaanse en Portugese schepen. De WIC had aanvankelijk een monopolie voor de retour-, driehoeks- en slavenhandel maar ook tal van andere schepen, de zogenaamde lorrendraaiers probeerden mee te profiteren van deze lucratieve handel.¹

In het jaar 1701 kwam er een grote verandering in de binnenlandse Afrikaanse machtsverhoudingen. Ashanti, het koninkrijk in opkomst, versloeg het koninkrijk

Denkyira onder leiding van de eerste Ashanti koning Osei Tutu. Denkyira was tot dan een van de belangrijkste goudleveranciers. Tot aan het begin van de 18e eeuw handelde de WIC aan de Goudkust vooral in goud. In het begin van de 18e eeuw werden slaven in steeds grotere aantallen aangeboden, terwijl de goudmarkt terugliep. Omdat de WIC wapens had geleverd aan Denkyira moesten de Hollanders de relaties met de Ashanti aantrekken. Het losse statenverbond van de Ashanti werd na 1701 een gecentraliseerde staat, met een hoge organisatiegraad en een sterk leger, dat de handel in goud en slaven controleerde. De WIC werd de favoriete bondgenoot van Ashanties en Elmina een belangrijke in- en uitvoerhaven voor het Ashanti-koninkrijk. De hoofdstad van het Ashanti-rijk werd Kumasi en de Gouden Stoel het symbool van de staatsmacht. De handel liep in de daarop volgende jaren echter terug. De nieuwe directeur-generaal, Willem de la Palma probeerde, als voorstander van de slavenhandel, de handel met de Goudkust nieuw leven in te blazen. De meeste slaven werden in de 17e eeuw weggehaald aan de Slavenkust (het tegenwoordige Benin). Na 1700 werden slaven echter ook aan de Goudkust gekocht. Nederland kreeg in de 18e eeuw het leeuwendeel van de zeer lucratieve en onmenselijke trans-Atlantische slavenhandel vanuit de Goudkust in handen. Dat er meer slaven werden gekocht in een gebied betekende dat de prijs van de slaven steeg en dat daardoor de jacht op slaven door de inheemse volkeren werd gestimuleerd. Goud bleef wel het belangrijkste exportproduct van de Ashanti.

Er ontstond een systeem van driehoekshandel. Wapens, kleding, alcohol, metalen voorwerpen, glaskralen en andere goederen gingen uit Europa naar de Goudkust. Daar werden deze goederen omgeruild voor slaven, en andere producten. Slaven gingen naar Zuid-Amerika en het Caribische gebied en werden daar omgeruild voor tabak, zout, koffie, suiker, katoen en andere producten. Die vonden hun weg naar Europa.

Vanaf 1730, toen het monopolie van de WIC opgeheven werd, kwamen ook de schepen van de Middelburgse Commerciële Compagnie naar de Goudkust die zich toelegden op de retourvaart op Afrika en de slavenvaart.² Ook kolonisten uit onder meer Engeland en Frankrijk probeerden een deel van de handel met de Goudkust in handen te krijgen. De Hollanders verloren in de loop van de 18e eeuw hun dominante handelspositie in West-Afrika steeds meer aan de Engelsen. Rond 1800 werd de Nederlandse handel met de Goudkust van steeds minder belang. Eerst liep de slavenhandel sterk terug door de crisis in de Surinaamse plantage-economie, daarna werd de handelspost afgesneden van het moederland tijdens de Franse bezetting van ons land. De Britten die in de achttiende eeuw in eerste instantie alleen om te handelen naar Ghana kwamen namen in de

Afb. 3. Het systeem van de Atlantische driehoekshandel.

19e eeuw een steeds dominantere positie in. Dit leidde tot vier oorlogen tussen de Ashanti en de Engelsen. De derde van deze oorlogen die in 1873 begon leidde tot een enorme verzwakking van de positie van de Ashanti. In 1874 werd de Ashanti koning gedwongen een verdrag te tekenen en toen de Ashanti in 1895 weigerden om een Brits protectoraat te worden kwam het Ashanti-rijk in 1896 in de Britse handen.

In 1872 was de handel op Elmina voor de Nederlanders zo onbelangrijk geworden dat de Nederlanders hun handelsbelangen, waaronder Fort Elmina, aan de Britten verkochten.

Het tabaksgebruik en het roken aan de Westkust van Afrika.

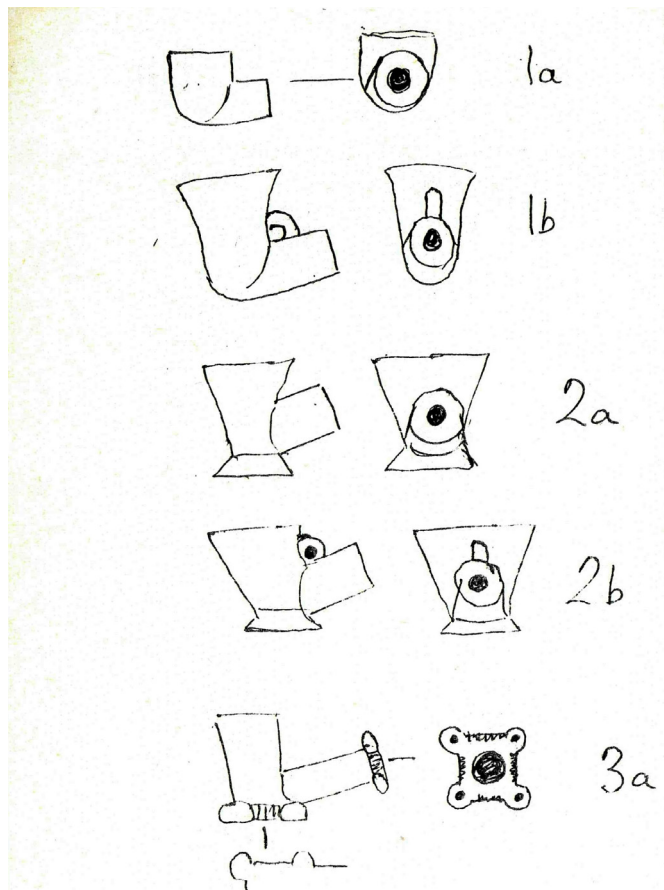
De tabak werd in de tweede helft van de 16e eeuw door de Portugezen voor het eerst naar West-Afrika gebracht. Het was voor de Portugezen een belangrijk exportproduct dat zij in Afrika ruilden voor goud, ivoor en slaven.³ Dat tabak zonder pijpen geen bruikbaar product was is zonneklaar. Echter de vraag waar de West-Afrikaanse pijpen hun oorsprong hadden is een veel ingewikkelder vraag. Zeker omdat de oudste West-Afrikaanse pijpen, zover bekend, bestonden uit een losse kop en een steel. Geheel anders dus dan de Engels/Hollandse pijp uit het eind van de 16e en de 17e eeuw die uit een stuk bestond. De opvatting van Ozanne dat de vroegste pijpen in Ghana afgeleid zouden zijn van de West-Europese pijp omdat de kopvorm slechts gering zou verschillen is dan ook volstrekt onjuist.⁴ Ook in het licht van de ontwikkeling van steel en manchetspijpen, die in verschillende delen van Europa zo geheel verschillend in ruimte en tijd plaatsvond, is de opmerking van Ozanne niet te begrijpen.⁵ Zowel de eerste beschrijvingen van West-Afrikaanse pijpen door de Engelse koopman William Finch die in 1607 in Sierra Leone verbleef en van Richard Jobson die in 1620/21 op zoek was naar Goud in Gambia, als ook de resultaten van opgravingen wijzen op het gebruik van pijpen met een losse (vaak grote) kop en een losse steel.⁶ Ook in Noord Angola werden pijpen met een grote losse kop gerookt (zie afb. 4).⁷

Dat de vroege pijpen, zoals in de literatuur over pijpen uit West-Afrika vaak wordt aangenomen, geïnspireerd zijn op Noord-Amerikaanse (Florida, Louisiana) Indiaanse voorbeelden is eveneens speculatief, maar valt gelet op de 16e eeuwse handel van Europese zeevaarders op zowel Amerika als op Afrika niet geheel uit te sluiten.⁸ Veel waarschijnlijker echter is het dat de beïnvloeding voor de gebieden langs de kust van Guinea plaats vond vanuit de noordelijk en noordoostelijk gelegen moslimgebieden en dus modellen van pijpen uit het grote Turkse rijk model stonden voor de eerste pijpen in het tegenwoordige Ghana. Helaas is de eerste beschrijving van pijproken in Ghana pas van 1705 van de

Afb. 4. Koningin Nzinga gezeten tussen haar vrouwelijke bedienden, kijkend naar een drummer. Tekening van Antonia Cavazzi, een Italiaanse priester die van 1654 tot 1667 en van 1672-1677 in Noord-Angola verbleef. Cavazzi's schetsen behoren tot de allereerste afbeeldingen van het leven in Afrika. (Afbeeldingreferentie: Bassani-10, www.slaveryimages.org).

Nederlandse handelaar Willem Bosman. Deze beschrijft ook pijpen met een losse steel en een zeer grote kop. Dergelijke grote koppen zijn echter bij opgravingen nooit gevonden.⁹ Over de vroege ontwikkeling van de pijpen in Ghana is dus weinig informatie beschikbaar. Het werk van Ozanne geeft als eerste hierover wel enig uitsluitsel.¹⁰ Wel moet daarbij bedacht worden dat hij zich voornamelijk baseert op pijpen die zijn opgegraven rond Accra en de Shai heuvels, gebieden waar de Ga woonden. In hoeverre deze pijpen verschillen van de vroege Ashanti-pijpen is onbekend. Variaties in de modellen naar plaats, individuele makers, sociale verschillen, sekse en status zijn thans nog niet bekend.¹¹ De type 1 en type 2 pijpen van Ozanne laten zien dat een beïnvloeding van de eerste Ghanese pijpen vanuit het Turkse rijk denkbaar is.

Afb. 5. Typologie van Ozanne voor de pijpen rond Accra en de Shai heuvels. Datering type 1: 1640-1660. Dit type werd 1655-1660 opgevolgd door type 2a. Type 2b komt voor vanaf 1677 en type 3 is van na de periode 1677-1702 en loopt door tot in de 18e en 19e eeuw (type 3 van deze Ga pijpen lijkt min of meer een voorloper te zijn van sommige Ashanti pijpen van het type 'footed pipes' van Vivian verderop in dit artikel).

Dat er in West-Afrika door de inheemse bevolking veel gerookt werd is uit meerdere verslagen duidelijk.¹² Het roken was dan ook zeer algemeen verbreid in dit deel van Afrika toen de eerste West-Europese pijpen daar verschenen en zeker toen tegen het einde van de 17e eeuw de West-Europese pijp werd ingezet als betaalmiddel.

De handel in goud en in slaven leidde tot een grote toename van westerse gebruiksvoorwerpen binnen de Afrikaanse cultuur. Maar in veel opzichten veranderde de samenleving door het contact met de Europeanen nauwelijks.¹³ Voor het gebruik van pijpen lijkt het erop dat slechts bepaalde lagen van de inheemse bevolking Europese pijpen gingen gebruiken, maar dat de overgrote meerderheid van de Ashanti en andere Akan volkeren vasthield aan de traditionele pijpen. De ontwikkeling van de Ashanti pijpenmodellen in de 18e tot 20e eeuw zou niet mogelijk geweest zijn als dat niet het geval was.¹⁴

De rol van de Europese pijp in de handel met de Goudkust

De handel met de inheemse bevolking van de Goudkust was in de 17e, 18e en een groot deel van de 19e eeuw ruilhandel, net zoals dat in die tijd ook voor andere delen van Afrika gold. Tal van goederen werden geruild voor de producten en slaven die de Hollanders uit dit deel van de wereld wilden halen. Onder deze ruilmiddelen waren ook pijpen, die zeer geliefd waren als ruilmiddel.

Uit archeologische vondsten aan de Goudkust en de slavenkust blijkt dat vooral de Goudse pijp zeer geliefd was. De gevonden pijpenfragmenten stammen hoofdzakelijk uit de 18e eeuw en de meeste vondsten zijn aan de kust gedaan, vaak bij of in Nederlandse vestigingen. Op een uitzondering na zijn alle 18e eeuwse pijpen van Nederlandse oorsprong. Slechts een Engelse pijp gemaakt door George Viner uit Bristol is in Ghana aan de Volta rivier, een honderd kilometer landinwaarts, gevonden.¹⁵ Dat de Goudse pijp populair was zal geen toeval zijn omdat de Afrikaanse consument duidelijke voorkeuren had voor pijpen uit verschillende Europese landen.¹⁶ Uit de 19e eeuw zijn er, in overeenstemming met de politieke ontwikkeling, meer vondsten van pijpen uit andere landen, maar de Goudse pijpen blijven veruit het merendeel van de vondsten uitmaken.

Pijpen werden voor verschillende doelen naar West-Afrika gebracht. Allereerst is daar het eigen gebruik van bemanningsleden van schepen en de Nederlanders op de verschillende vestigingen. In brieven vanuit Elmina beschrijft Willem Godschalck van Focquenbroch het vele roken in het fort als volgt: *'Denckt nu vorders, of ick geen reden heb, van somtijds in drie weken niet buyten het Kasteel te komen, en in mijn sel te blijven; alwaer ghy my soud sien sitten, in compagnie van mijn twee swaerte jongens, al dampende dat het syn oogen verdraeyt, en dat sy met hun beyde eeuwigh werck hebben, met toeback te kerven, en te stoppen'*¹⁷

Pijpen werden ook gebruikt als ruilmiddel om diverse goederen te verwerven. Dit betreft zowel etenswaren als handelsgoederen.¹⁸ Ook werden pijpen als gift gebruikt om lokale heersers te paaien.¹⁹ Pijpen waren ook een betaalmiddel voor de aankoop van slaven.²⁰ Zo kocht de kapitein van het schip *'Reine des Anges'* in 1740 voor zeven kisten pijpen (ter waarde van 280 livres) en kaurischelpen en stoffen in de plaats Popo: achttien mannen, vijf vrouwen en acht kinderen. In totaal had dit schip een lading ter waarde van 122.665 livres waarvan veertien kisten met pijpen.²¹ Uit dit voorbeeld is duidelijk te zien dat de pijpen slechts een beperkt deel van de ruilgoederen betroffen. Ook Franse schepen kochten de Hollandse pijpen in voor deze handel. De Hollandse pijpen waren door de lokale heersers zeer gevraagd in ruil voor slaven en goederen. Veel Hollandse pijpen werden dan ook geëxporteerd naar de Franse havens, waar deze aan de reders en compagnieën die de

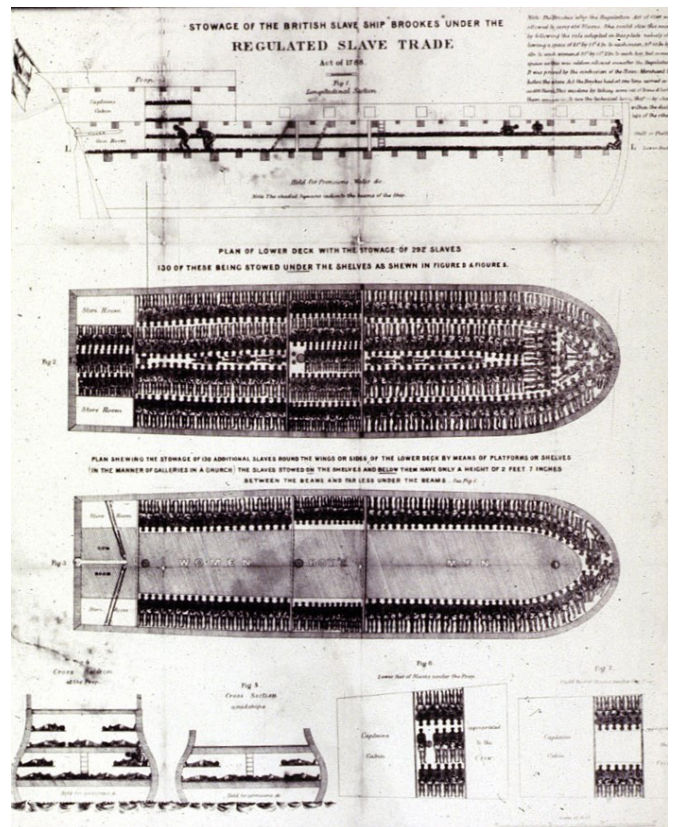
slavenscheperen wegzonden, werden verkocht. In de vele voorbeelden die Rivallain geeft variëren de aantallen pijpen per schip voor de aankoop van slaven van enkele grossen tot 50 kisten (deze bevatten vaak ca 30 gros, zijnde circa 4.500 pijpen per kist).

Een ander gebruik van de pijpen was de verstrekking van pijpen en tabak aan slaven om hen rustig te houden tijdens hun transport op de overvolle slavenscheperen.²² De pijpen voor de slaven waren goedkope pijpen die acht pence het gros kostten. De pijpen bestemd voor giften en handel waren lange pijpen die een shilling en acht pence kostten.²³ Dat pijpen vaak aan de slaven werden gegeven tijdens hun transport blijkt onder meer uit ladinglijsten van acht Nederlandse slavenscheperen uit de periode 1741-1779.²⁴

De pijpen die in Ghana (Goudkust) aangetroffen zijn stammen alle uit de 18e en 19e eeuw. Dat er geen 17e eeuwse pijpen gevonden zijn kan, gelet op de 17e eeuwse presentie van Europeanen in dat gebied slechts geduid worden als toeval. Wel is duidelijk dat er in het begin van de 18e eeuw een forse toename was van geïmporteerde Europese pijpen in Ghana. Calvacoressi vermoedt dat dit te maken heeft met het goedkoper beschikbaar komen van Hollandse pijpen in die tijd, waardoor de inheemse, door pottenbakkers gemaakte pijpen, werden verdrongen.²⁶ Deze stelling lijkt weinig waarschijnlijk als gelet wordt op de prijzen van de Goudse pijpen, die vrij constant waren. Door de opheffing van het monopolie van de WIC kwamen er wel meer handelaren naar het gebied. Mogelijk heeft deze concurrentie geleid tot het dalen van de prijs van de pijpen ter plaatse. Echter, ook dit lijkt geen afdoende verklaring. Smaak en het geleidelijk meer waarderen van de Hollandse pijp door de plaatselijke bevolking ligt meer voor de hand. Het merendeel van de 18e eeuwse pijpen is in het tweede deel van de 18e eeuw te dateren.

De aangetroffen pijpen dragen een groot aantal merken. Helaas zijn pijp en merk in de publicatie van Calvacoressi niet samen afgebeeld, zodat veel van dit materiaal niet dateerbaar is. Daar waar wel een redelijke datering mogelijk was zijn de pijpen in de beschouwing betrokken.²⁷ Helaas zijn, mede hierdoor slechts een beperkt aantal pijpen beschikbaar voor verdere analyse van het vondstmateriaal.²⁸

Gelet op de merken, die veelal van grotere Goudse bedrijven zijn en het veelvuldig voorkomen van het bijmerk het Goudse wapen, al of niet met de S, kan worden aangenomen dat de meeste gevonden pijpen behoren tot de betere kwaliteitspijpen van de fijne en slechte (gewone) kwaliteit. Vermoed kan worden dat deze pijpen voor de handel en voor eigen gebruik door de Europeanen gebruikt zijn. Groffe pijpen zijn niet

Afb. 6. Een volgepakt slavenschip, The Brookes in 1789, waar elke persoonlijke ruimte ontbrak.²⁵ Afbeeldingsreferentie: wad-1 en E-014 www.slaveryimages.org

aangetroffen, terwijl dit wel te verwachten is, omdat deze vermoedelijk aan de slaven gegeven zijn.

Onder de in Ghana aangetroffen merken vallen een aantal pijpen op met het merk *Leeuw in de Hollandse tuin* en *de gekroonde L*, alsmede een steelfragment met F. VERZYL. Deze merken waren in bezit bij Frans Verzyl, een van de grootste exporteurs, en behoorden tot de merken waar een recht op uitbesteding op rustte.²⁹ Ook Leendert de Jong had op het merk *de melkmeid* het recht van uitbesteding. Ook van hem is een pijp teruggevonden. Een steelfragment van Danens duidt er eveneens op dat niet alleen pijpen van de grotere, maar ook van de allerbelangrijkste Goudse pijpenmakers naar de Westkust van Afrika zijn getransporteerd. Dit duidt er op dat de WIC, maar ook in het voetspoor van deze compagnie, andere handelaren vooral kwaliteitspijpen inkochten. Kwaliteitspijpen voor de handel, als relatiegeschenk, maar ook voor het eigen personeel. Dit is niet zo vreemd omdat, zoals Boxer schrijft, in alle grotere nederzettingen in de tropen men belang hechtte aan het vertoon van pracht en praal, in hoofdzaak met de bijgedachte, de inlandse bevolking te imponeren door de weelde en de macht van de blanke man.³⁰ Bovendien zullen ook lokale handelaren al snel hebben geleerd wat de beste pijpen waren en voor de door hen aangeboden slaven en koopwaar de beste kwaliteiten verlangd hebben.

Aan de kust van Benin (Slavenkust) zijn slechts een zeer beperkt aantal pijpen gevonden. Hier zijn wel twee Goudse pijpen uit het laatste kwart van de 17e eeuw aangetroffen. De overige vijf Goudse pijpen stammen uit de 18e eeuw. Op slechts een pijp is, op de vrij onprofessionele tekeningen van de auteur van het betreffende artikel, het bijmerk Goudse wapen met de S te vinden.³¹ Dit betrof dus een pijp van de slechte of fijne kwaliteit, de een na beste soort pijpen. In deze kleine vondstgroep zijn geen pijpen gevonden die een merk met het recht op uitbesteding dragen. Verdere conclusies kunnen aan zo een kleine vondstgroep niet worden verbonden.

Naast pijpen werd ook tabak gebruikt als ruilmiddel voor de slavenhandel. Bij de Afrikaanse slavenhandelaren was de door de Portugezen geproduceerde Braziliaanse tabak geliefd en werd de in Nederland geproduceerde tabak niet gewaardeerd. Om die reden handelde de WIC weinig met tabak om slaven te kopen.³²

De ontwikkeling van de Ashanti pijpen in de 18e en 19e eeuw.

De Ashanti pijpen zijn niet in een mal gevormd, maar werden of zoals bij sommige vroege exemplaren, op een draaischijf gevormd met een met de hand aangezette steel, of uit een brok klei gesneden.³³ De bewerking is vaak fijnzinnig en geschiedde met mesjes en stempels. Door de pijp daarna in een engobe van een afkooksel van boomschors dat veel kalium bevat te dompelen kreeg de pijp een matte glans. Na het bakken werden veel pijpen nog ingewreven met een witte klei of kalk, waardoor het reliëf nog beter zichtbaar werd (zie bijvoorbeeld afbeelding 11).³⁴

Brian Vivian geeft in zijn artikel 'On Tobacco pipes in Asante' een indeling in de tijd van de merendeels van rood bakkend aardewerk gemaakte Ashanti pijpen uit de 18e tot de 20e eeuw. Hij onderscheidt voor die periode drie type pijpen die elkaar in de tijd opvolgen en overlappen.

-'Footed pipes': Voor de periode 1720-1830 geeft hij aan dat de kenmerken van deze non-figuratieve pijpen zijn: een lage vlakke basis met twee naar voren uitstekende driehoekige voetjes en simpele ronde vormen van de ketel. Dit type lijkt min of meer verwant te zijn aan het type 3 van de Ga pijpen van Ozanne (zie hiervoor). Dit is ook niet zo vreemd omdat het hierbij om verwante, naast elkaar levende volkeren gaat. De gouden Ashanti pijp, die nu in het slot Rosenberg in Denemarken te zien is (afbeelding 15), heeft de kenmerkende voet die bij het type 3 pijp van Ozanne voorkomt.

-'Platform pipes': Voor de periode 1800-1870 beschrijft Vivian de zogenaamde platform pijpen met als onderscheidend kenmerk dat de onderzijde van deze pijpen een driehoekige basis heeft. Het is een eenvoudiger voorloper van de 'representational pipes'.

-'Representational pipes'. Deze pijpen uit de periode 1850-1930 hebben een veel vrijere vormgeving van de ketel. Antropomorfe, zoömorfie en abstracte vormen komen naast elkaar voor. Veel van deze pijpen zijn zogenaamde spreekwoordpijpen. Gelet op onder meer de datering van de pijp van afbeelding 15 is de beginperiode van dit soort pijpen waarschijnlijk eerder dan door Vivian wordt aangenomen.

Afb. 7. Een groep Ashanti-pijpen, waarvan een aantal tot de 'footed pipes' en een aantal tot de platform pijpen gerekend kunnen worden. Datering 1820-1900. Collectie auteur.

Afb. 8. Een zoömorfie 'representational pipe' met een slang om de ketel. Datering 19e eeuw. Collectie auteur.

Afb. 9. Een 'representational pipe' in de vorm van een vrucht. Datering midden 19e eeuw. Collectie auteur.

Afb. 9. Een 'representational pipe' in de vorm van een vrucht. Datering midden 19e eeuw. Collectie Arjan de Haan.

Afb. 11. Een Antropomorfe 'representational pipe'. Datering eerste helft 20e eeuw. Collectie Arjan de Haan.

Afb. 12. Een 'representational pipe' in de vorm van een traditioneel Afrikaans speelbord. Datering 1930-1960. Collectie auteur.

Het is niet mogelijk om alle Ashantipijpen in dit schema in te passen. De typologie van Vivian sluit min of meer aan op de typologie van Ozanne die met name de Ga pijpen uit de regio rond Accra en de Shai heuvels uit de 17e en 18e eeuw beschrijft.³⁵ Opvallend is dat Duco sommige Ashanti pijpen anders dateert.³⁶ Helaas wordt dit door hem nauwelijks beredeneerd. Ook geeft hij een deels andere indeling, helaas bijna zonder dateringen. Duco onderscheidt de op een voetstuk geplaatste bekervormige, komvormige en potvormige ketels die later overgaan in pijpen met een rechthoekige basis met lobben en nog later met een basis die opengewerkt en gewelfd is met twee pootjes zoals te zien is op bovenstaande afbeelding 8.³⁷ Op hoofdlijnen stemt dit overeen met de indeling van Vivian, maar nader onderzoek is nodig om beide indelingen samen te kunnen voegen.

Afb. 13. Fraai uitgewerkte Gouden Ashanti-pijp uit het Rijksmuseum voor Volkenkunde uit 1837. Deze pijp behoort volgens de indeling van Vivian tot de zogenaamde platform pijpen en vormt een overgang naar de 'representational pipes'.³⁸ Museumnummer RV-360-5211 en Collectie Stichting Nationaal Museum van Wereldculturen

Over de datering en indeling in typen van de Ashantipijpen en de verwantschap met pijpen van omringende stammen is dan ook het laatste woord nog niet gezegd. Alleen archeologisch goed dateerbaar materiaal kan in de toekomst een betere indeling in tijd en naar regio's mogelijk maken. Maar er is meer om rekening mee te houden. Zo was de vervaardiging van de pijpen vrouwenarbeid. Echter de antropomorfe en zoömorfie pijpen mochten alleen door mannen worden vervaardigd.³⁸ Ook zijn er verschillen in de pijpen die door mannen en vrouwen werden gerookt en was de sociale status mede bepalend voor het type pijp dat gerookt werd. De opgave om een goede typologie in de tijd en een indeling naar etnische en sociale groepen te maken is dan ook geen simpele opgave voor toekomstige onderzoekers.

Gouden Ashanti-pijpen in Europese musea

In de 19e eeuw zijn er aan verschillende Europese vorsten en hoogwaardigheidsbekleders door de Ashanti gouden pijpen aangeboden. Ook werden tijdens oorlogen sommige van deze pijpen door Europeanen buitgemaakt. Helaas zijn heel veel pijpen van edelmetaal in de afgelopen eeuwen omgesmolten. Vermoedelijk zijn daarom geen gouden pijpen van voor 1800 bekend. Veelal zijn de edelmetalen pijpen via tussenpersonen naar Europa gekomen. Een goed voorbeeld is de pijp die aan de Engelse dominee Thomas Freeman, die in 1841-1842 vanaf de kust naar de hoofdstad Kumasi van het Ashanti-rijk reisde, werd aangeboden voor de Koningin van Engeland. Zijn bezoek viel kennelijk in de smaak bij de Ashanti Koning Nana Kwaku Dua I. Via een hooggeplaatste vertegenwoordiger van de Koning, Apoko, werd kort voor het vertrek van de dominee de pijp overhandigd. In het dagboek van Freeman staat de volgende passage: *"About half-past nine, Apoko and several persons arrived, bringing one golden tobacco pipe, and another made with silver, in an unfinished state. Apoko said, the golden pipe was for her Majesty the Queen of England, and the silver pipe for the Wesbian Missionary Committee, as a token of thankfulness on the part of the King, for the handsome presents he had received"*.³⁹ Deze pijp is vermoedelijk verloren gegaan. Het aanbieden van deze pijpen was vooral bedoeld om de Europese vorsten gunstig te stemmen. Immers juist in de 19e eeuw werden de vele Ashanti-Engelse oorlogen uitgevochten. De Engelse Koning of Koningin in een periode van vrede geschenken sturen was een teken van vredelievendheid van de Ashanti Koning. Zo ook in 1820 toen de Ashanti Koning aan ambassadeur Dupuis een gouden pijp aanbood voor de Engelse Koning.⁴⁰ Dupuis maakte de volgende aantekening in zijn rapport: *"The King desired me to report that, having himself smoked the pipe, the great white king might do the same, and then it should be considered a symbol of peace and friendship between them. It was a proper*

custom, he said, and grateful to his gods, who, when two people made friends that way, watched over the lives and prosperity of both". Deze pijp is vermoedelijk eveneens verloren gegaan.

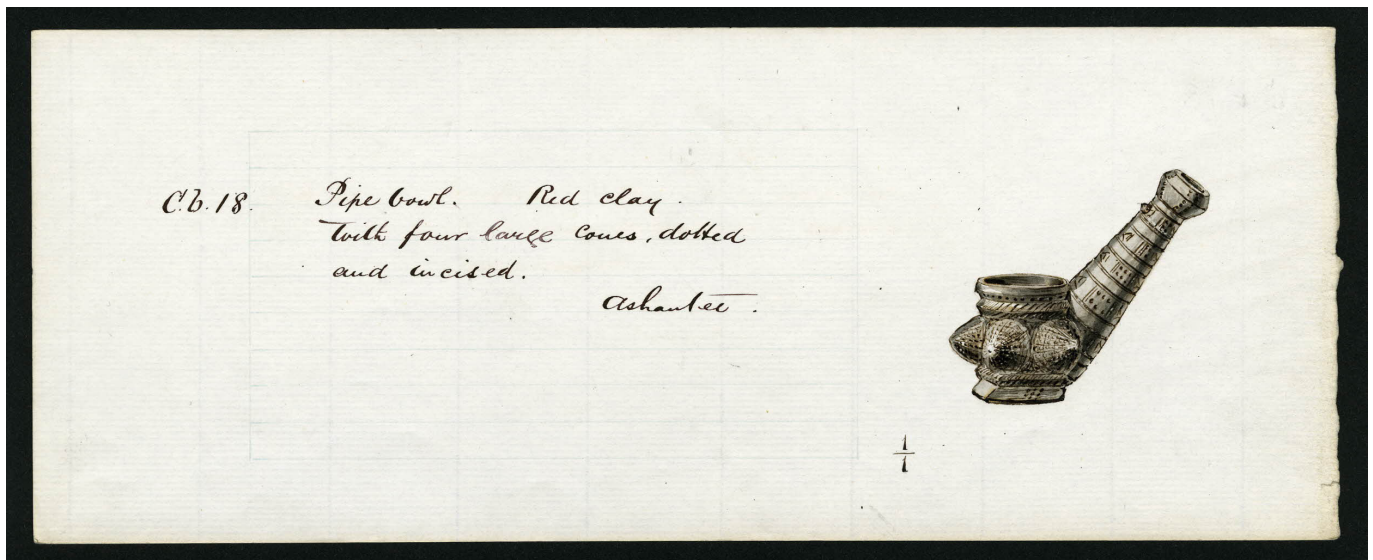
Ook onderhield het Ashanti Koningshuis goede betrekkingen met Nederland en het Nederlandse koningshuis. Immers Nederland was, zeker in de eerste helft van de 19e eeuw nog een factor van betekenis aan de Goudkust. Zo vertrok op 13 september 1836 een delegatie vanuit Nederland naar Fort Elmina. De delegatie stond onder leiding van generaal-majoor, commissaris des Konings Verveer. De bestemming van de expeditie was uiteindelijk Kumasi. In opdracht van de Nederlandse regering moest een verdrag worden gesloten met de Ashanti Koning Kwaku Dua I. In ruil voor wapens moest deze Koning rekruten leveren voor het leger dat in Nederlands-Indië de orde moest handhaven. Die rekruten, in feite slaven van de Ashanti, konden zich vrij kopen met van Nederland geleend geld, dat zij dan weer door inhoudingen op hun soldij terug moesten betalen. Van de expeditie werd een dagboek bijgehouden. De auteur schrijft op 19 maart 1837: "*Den volgende morgen stelde de Koning ons zijnen zoon en*

neef voor, en verklaarde deze beide prinsen bestemd te hebben ons naar Holland te vergezellen, en verzocht ons voor beiden de meeste zorg te dragen, waaraan wij beloofden te zullen voldoen".⁴¹ Ook werd tijdens deze expeditie een gouden pijp aangeboden speciaal gemaakt voor Koning Willem I. Beide prinsen Aquasi en Quame werden door de regering opgevoed en onderhielden banden met het Hof, maar beide levens eindigden tragisch. De pijp kwam terecht in Het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden en van daar in het Rijksmuseum van Volkenkunde.⁴²

Ook in het British Museum is een traditionele Gouden Ashanti-pijp aanwezig. Over de geschiedenis van deze pijp is weinig bekend. Deze pijp (Afb. 14.) was eigendom van de Ashanti Koning Nana Kofi Karikari en werd in 1874 bij de verovering van Kumasi buitgemaakt.

Afb. 14a,b. Gouden Ashanti-pijp van voor 1874. De vorm van deze pijp wordt ook teruggevonden bij de kleipijpen en behoort tot de zogenaamde 'representational pipes'.⁴³ Versiering met zes kegelvormige schelpmotieven.⁴⁴ British Museum. Registratienummer: AN1084454001001.

Afb. 14e. Ter vergelijking met afbeelding 14a een tekening van een pijp van rode klei door William Bragge van een pijp die deze verzamelaar in 1882 heeft verworven. Deze pijp heeft een minder hoge voet, maar dezelfde versiering met kegelvormige schelpmotieven. British Museum, collectienummer Af.Cb.18.

Afbeelding 15 laat een pijp van Goud met een steel deels uit ivoor zien die zich bevindt in de Kongernes Samling in Denemarken in het slot Rosenberg in Kopenhagen. Deze pijp werd aan de heer van Deurs gegeven door generaal Bülow in 1832 en is sinds 1879 in de verzameling van het museum opgenomen.

De pijp en een gouden zwaard waren giften van de Koningin van Aquim. In 1827 wilden de Ashanti de Britse bezittingen langs de Goudkust veroveren. Zij wonnen de eerste veldslag. Toen bood de Deense Koning, die forten in het tegenwoordige Accra had, de Britten aan te helpen samen met verenigde lokale stammen, de Aquim. Zij bleken in staat de Ashanti nog datzelfde jaar te verslaan. De Koningin van Aquim was een zeer dapper persoon en veroverde veel van de kostbaarheden van de Ashanti. De pijp en het zwaard zijn dus waarschijnlijk het persoonlijk eigendom van de Ashanti Koning geweest. De Koningin van de Aquim zond het zwaard naar de Koning van Denemarken en de pijp naar een van zijn generaals: generaal Bülow.⁴⁵

Deze pijp behoort tot de zogenaamde 'representational pipes' volgens de indeling van Vivian, maar is veel vroeger, voor 1827, te dateren. De ketel rust op een vat. De voet van de pijp komt overeen met voeten van pijpen van het type 3a van Ozanne, welke indeling gebaseerd is op de pijpen van de Ga die rond Accra leefden. Ook Duco beschrijft een kleipijp die een vergelijkbare voet en ketelmodel heeft en die hij toeschrijft aan kustvolkeren (de Ga?).⁴⁶ Het is dus de vraag of dit een echte Ashanti pijp is of niet.

Naast traditioneel gevormde pijpen komen er ook pijpen voor waarvan vermoed kan worden dat Engelse voorbeelden (kleipijpen) de vormgeving bepaald hebben. In het British Museum is een voorbeeld

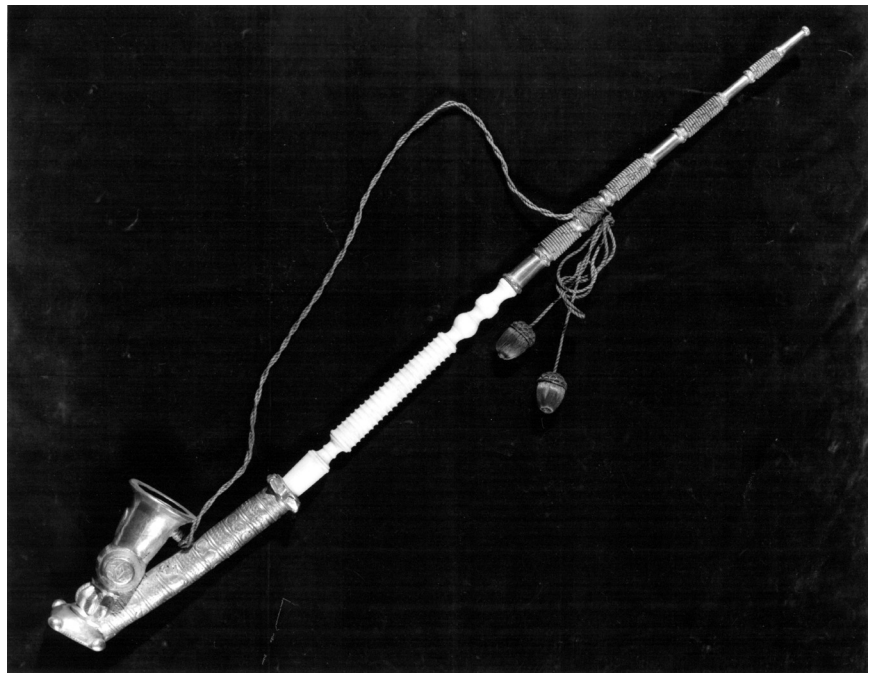
aanwezig, waarvan de herkomst vermoedelijk het Koninklijk paleis in Kumasi is. Zie afbeelding 16 a, b en c. Ook het Victoria & Albert Museum heeft een dergelijke pijp die in 1874 waarschijnlijk buit gemaakt werd in Kumasi in het Koninklijk paleis. Zie afbeelding 17a en b. De herkomst van beide pijpen is dus niet geheel zeker en deze pijpen kunnen dus alleen maar als zeer waarschijnlijk worden toegeschreven aan de Ashanti.

De import van Europese pijpen in de late 19e eeuw

In de tweede helft van de 19e eeuw werden steeds meer pijpen, veelal van een goedkope soort, naar de Westkust van Afrika verscheept. Deze pijpen werden zowel in Engeland, bij bijvoorbeeld Pollock, het Westerwald en ook in Nederland gemaakt. Dat tegen de import van deze pijpen in oorlogstijd bij de Ashanti grote bezwaren waren blijkt wel uit het verbod van 1870 om Europese pijpen in te voeren.⁴⁷ Tegen het einde van de 19e eeuw werden hoofdzakelijk gebruineerde pijpen naar Afrika gezonden. In de beginjaren van de 20e eeuw had Goedewaagen hier een grote productie en export van.⁴⁸ Deze export was aanzienlijk tot het eind van de eerste Wereldoorlog toen ook in Afrika de sigaret steeds meer de pijp verdrong. Toch werden er ook nog tot ver in de 20e eeuw pijpen naar West-Afrika, waaronder Kumasi gezonden.⁴⁹

Dankwoord:

De foto's van afbeelding 7, 8, en 12 zijn gemaakt door Reindert Lenselink en die van 9, 10 en 11 door Arjan de Haan. Waarvoor mijn dank.

Afb. 15a-b. Ashanti-pijp uit het slot Rosenberg in Kopenhagen. Deze pijp behoort tot de zogenaamde 'representational pipes'. Inventaris nummer 15-170.

Afb. 16a-c. Een vermoedelijke Ashanti-pijp met een van Engelse pijpen afgekeken vormgeving in twee delen. British Museum. Registratienummer Af1979, 20.1.a-b. © British Museum, London

Afb. 17a-b. Een vermoedelijke Ashanti-pijp uit het Victoria & Albert Museum met een op Europese pijpen gebaseerde vormgeving en versiering met bladmotieven op de ketelnaad. Museum nummer 368:1 to 8-1874. © Victoria and Albert Museum, London

Noten:

- 1 Onder lorrendraaiers wordt verstaan de smokkelschepen voor de retourvaart en de slavenhandel, die zich niets aantrokken van het monopolie van de WIC tussen de Kreeftskeerkring en 30 graden zuiderbreedte. Lorrendraaiers worden ook wel enterlopers, onvrije schepen en octrooidieven genoemd. Paesie, 2004, p. 7.
- 2 Overtveldt, 2008, p. 49.
- 3 Cremer, 2004, p. 61.
- 4 Ozanne, 1962, p. 37.
- 5 Haan, 2013, p. 115-120.
- 6 Cremer, 2004, p. 132. Cremer, 2012, p. 153.
- 7 In het artikel van Handler, 2008, p. 2 staat een vergelijkbare afbeelding opgenomen. Zie verder www.slaveryimages.org.
- 8 Cremer, 2004, p. 132-139.
- 9 Cremer, 2004, p. 143.
- 10 Ozanne, 1962, p. 5-7.
- 11 Ozanne, 1962, p. 3.
- 12 Cremer, 2004, p. 66-68.
- 13 DeCorse, 1991, p. 94.
- 14 Vivian, 2005, p. 4-7.
- 15 Calvocoressi, 1978, p. 12.
- 16 Handler, 2008, p. 2.
- 17 Boxer, 2002, p. 292.
- 18 Calvocoressi, 1978, p. 7-8 , geeft hiervan een aantal voorbeelden. Bijvoorbeeld in 1705 de aankoop van een grote poularde voor drie pijpen.
- 19 Calvocoressi, 1978, p. 8-9.
- 20 De Laulnais, 1764, deel 4, p. 312-323. Stam, 2013, p. 25.
- 21 Rivallain, 1994, p. 16.
- 22 Rivallain, 1994, p. 20.
- 23 Walker, 1975, p. 166
- 24 Handler, 2008, p. 3-7 geeft ook voorbeelden van Deense en Franse en Britse schepen.
- 25 Wadstrom, 1794/95.
- 26 Calvocoressi, 1978, p. 3.
- 27 Bijvoorbeeld doordat een merk slechts een beperkte periode werd gebruikt of doordat de vondstlocatie de datering begrensdde.
- 28 Ook is gebruik gemaakt van Krook, W., 1989: Aantekeningen project Elmina, Ghana. Brief aan R. de Haan met aantekeningen van R. de Haan. Archief R. D. Stam.
- 29 Het recht op uitbesteding dat op slechts enkele Goudse merken rustte betekende dat de pijpenmakers die zo een merk bezaten, pijpen met hun merk door andere pijpenmakers mochten laten maken. Omdat de productiecapaciteit van een pijpenmaker beperkt was tot de ruimte die hij in zijn huis had betekende een recht op uitbesteding dat veel grotere hoeveelheden pijpen met dat merk geproduceerd konden worden.
- 30 Boxer, 2002, p. 296.
- 31 Rivallain, 1994, p. 10.
- 32 Delepeleire, 2003/04, hoofdstuk 10.b.6.
- 33 Duco, 2006, p. 4.
- 34 Duco, 2001, p. 1.
- 35 Ozanne, P., 1962.
- 36 Duco, 2001, p. 4-5. Duco, 2006, p. 11-20.
- 37 Duco, 2001, p. 1.
- 38 Valentin, 1976, p. 8-13.
- 39 Freeman, 1843, p. 178.
- 40 Konniger, 2013, p. 46.
- 41 www.opzoeknaarpuk.nl/het_verhaal_achter.htm
- 42 Konniger, 2013, p. 46.
- 43 Vergelijk ook Lecluse, 1985, p. 640
- 44 Vergelijk ook Duco, 2006, catalogus nr. 4.
- 45 Vriendelijke mededeling Peter Kristiansen, curator van het slot Rosenberg. Helaas is thans geen afbeelding in kleur beschikbaar.
- 46 Duco, 2001, p. 3 en afbeelding 13.
- 47 De notie van Duco, 2001, p. 2. dat deze pijpen niet meer ingevoerd mochten worden omdat de Ashanti zo trots op hun eigen cultuur waren lijkt een ondergeschikt argument in oorlogstijd. Het verbod lijkt dan ook vooral gericht tegen Engelse import.
- 48 Stam, 2015, p. 122-124.
- 49 In het Museum of Science & Industry in Manchester is nog een metalen sjabloon om een bestemming op een kist te tamponeren van Pollock aanwezig uit de jaren vijftig met de tekst: Kumasi Via Koradi.

Literatuur:

- Boxer, C. R., 1965 (uitgave 2002). *Zeevarend Nederland en zijn wereldrijk, 1600-1800*. Amsterdam.
- Calvocoressi, D., 1975. 'European Trade Pipes in Ghana'. *West African Journal of Archaeology* 5, p. 195-200.
- Cremer, W., 2004. *Pfeifen, Hanf und Tabak in Schwarzafrika. Eine Historische Darstellung*. Idstein/Ts.
- Cremer, W., 2012. *Antike Pfeifen aus Deutschland und anderen Ländern*. Tabakhistorische Objekte Band I, Köln.
- DeCorse, C. R., 1991. 'West African Archaeology and the Atlantic Slave Trade'. *Slavery and Abolition*, vol. 12, p. 92-96.
- Delepeleire, Y., 2003/2004. *Nederlands Elmina. Een socio-economische analyse van de Tweede Westindische Compagnie in West-Afrika in 1715*. Gent.
- Duco, D. H., 2001. *Tabakspijpen uit het Ashanti-gebied*. www.pijpenkabinet.nl.
- Duco, D. H., 2006. *Spreekwoordelijke Ashantipijpen*. www.pijpenkabinet.nl.
- Freeman, Th. B., 1843. *Journal of two visits to the kingdom of Ashanti, in Western Africa*. London.
- Haan, R. de, 2013. 'De verspreiding van steel- en manchetpijpen in Europa (16e tot 19e eeuw). Een overzicht van de ontwikkeling'. *Jaarboek 2013 PKN, Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen*, p. 113-123.
- Handler, J. S., 2008. 'Aspects of the Atlantic Slave trade: Smoking pipes, tobacco and the Middle Passage'. *The African Diaspora Archaeology Network Newsletter* June 2008.
- Konniger, S. (Red), 2013. *Topstukken van Rijksmuseum Volkenkunde*. Amsterdam.
- Laulnais, G. de, 1764. *Guide du commerce*. Tome 4. Paris.
- Lecluse, J., 1985. *Pipes d'Afrique noire*. Tome II. Bruxelles.
- Overtveldt, M. van, 2008. 'In het voetspoor van de West-Indische Compagnie; de Middelburgse Commerciële Compagnie en de Zeeuwse arbeidsmarkt voor zeelieden in de achttiende eeuw. Archief'. *Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*.
- Ozanne, P., 1962. *Tobacco pipes from Accra and Shai Hills*. Ongepubliceerd manuscript Universiteit van Ghana.
- Paesie, R., 2005. 'Lorrendraaiers, enterlopers en octrooidieven. De Zeeuwse smokkelhandel op West-Afrika tijdens het zeventiende-eeuwse handelsmonopolie van de Tweede West-Indische Compagnie, 1674-1700'. *Archief Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*.
- Rivallain, J., 1994. Pipes Européennes du littoral Béninois. *Cahiers du Centre de recherches africaines*, 8, p. 9-24.
- Stam, R. D., 2013. 'De Nederlandse pijp in handelsboeken'. *PKN* 36 (140), p. 24-28.
- Stam, R. D., 2015. 'Een pijpje uit de grensstreek van Togo en Benin en de grote export van bruin gelakte pijpen naar West-Afrika'. *PKN* 37 (147), p. 122-124.
- Valentin, P., 1976. 'Les pipes en terre d'Assante'. *Arts d'Afrique Noire*, 19, p. 8-13.
- Vivian, B., 2005. 'On tobacco pipes in Asante'. *Journal des africanistes* 75-2, p. 87-95.
- Wadstrom, C. B., 1794/1795. *An essay on colonization, particularly applied to the Western Coast of Africa*. Twee delen. London.
- Walker, I. C., 1975. 'The potential use of European clay tobacco-pipes in west African archaeological research'. *West African Journal of Archaeology* 5, p. 165-193.

**Een vorstelijke vondst: Koning-stadhouder Willem III van Oranje / A
Royal find: King-stadholder William III of Orange**

Bert van der Lingen en Ron de Haan

Thirty years ago, along the river Vecht at Breukelen, a rare complete pipe was found together with waste from Amsterdam. The exceptional sized pipe has a sharply carved portrait representing Stadholder-King William III (1650-1702). On the bowl we see his lifelike portrait with a crown. William III or William of Orange was King of England, Ireland, and Scotland from 1689 until his death in 1702. Most likely the pipe was made after his coronation in 1689 or shortly thereafter.

Kleipijpen uit Friesland / Clay pipes from Friesland

Ewout Korpershoek

In 1988 a comprehensive study of clay tobacco pipe makers from Leeuwarden in the province of Friesland was published but until now only two pipe makers could be linked to pipe material from this area. Recently a group of early 18th century pipes was found in Leeuwarden. The models are derived from the typical Gouda funnel shape. Given the composition of the group of pipes, the slightly different form, the lesser quality and brand variety, we are not dealing with Gouda pipes but with local production. Some of the marks imitate popular Gouda marks while others are local marks. The marks point to pipe makers from Leeuwarden from the early 18th century.

Kleipijpen voor de koopman Christian Daniel Bramigk uit Anhalt-Köthen, Duitsland, 1735-1743 / Clay pipes for merchant Christian Daniel Bramigk from Anhalt-Köthen, Germany, 1735-1743

Bert van der Lingen

In the eighteenth century in particular there appeared on the market abundantly decorated pipes. They were usually made to commemorate important political events. Sometimes, like in the case of the pipes decorated with an unknown coat of arms and the text C.D. Bramigk, the underlying meaning of these pipes was not understood. It was recently discovered that these pipes were made for a German merchant who temporarily lived in Amsterdam and who ordered Gouda pipe makers to produce such pipes for export to Germany.

Tabak en tabakspijpenijverheid in de steden Amersfoort en Utrecht / Tobacco and pipe industry in the cities of Amersfoort and Utrecht

Jan van Oostveen

Almost thirty years ago the first thorough publication on pipes produced in Utrecht appeared. This gave a coherent overview of the Utrecht pipe industry through archival and archaeological research. Nevertheless, on the basis of this study, some questions remained unanswered. In particular, not all (marked) pipes could be linked to a specific pipe maker. The case was more or less the same with Amersfoort. In this article the results of further research into the pipe industry of both cities are presented with the aim to link more products to a specific pipe maker.

Pijpenkoppen en fragmenten van pijpenpotten uit een kleiput in Leiderdorp / Clay pipes and saggar fragments from a clay pit in Leiderdorp

Ewout Korpershoek

In this paper finds of clay pipes and fragments of seventeenth century saggars from Leiden are discussed. The material shows us that there were at least two different saggars. It is the first time saggar fragments from Leiden have been found and published. The material was found in old clay pits in Leiderdorp next to Leiden. Many of these pits appear to have been filled with household waste.

Cornelis Dirksz. Samson, een potschipper met tabakspijpen / Cornelis Dirksz. Samson pottery skipper with tobacco pipes

Bert van der Lingen

'Pottery skippers' loaded their ships with merchandise and sailed across the country to sell their wares directly to consumers and shopkeepers mainly in villages. This article deals with an 18th century pottery skipper from Gouda who sold pottery, kitchenware, household goods and clay pipes, which he had purchased from different manufacturers in Gouda. In rural areas it was sometimes difficult to get these goods.

De Pijpenmarkt op de Nieuwezijds Voorburgwal te Amsterdam: Ordonnanties, vrachttarieven, pijpenhandelaren en export / The Pipe market on the Nieuwezijds Voorburgwal in Amsterdam: Regulations, cargo freight, pipe merchants and export

Bert van der Lingen

This paper deals with the Amsterdam Pipe market on the Nieuwezijds Voorburgwal, close to the Royal Palace. The market was established in or around 1663 and was primarily intended to strengthen the declining Amsterdam pipe industry. At the same time there were an increasing number of Amsterdam merchants who specialized in the export of mainly Gouda pipes, and the capital became an important link in this trade. Especially the trade to Scandinavia, Northern Germany and the Baltic was largely via Amsterdam. Amongst others, this paper is about the history of the Pipe market, the regulations and the freight rates of pipes to Amsterdam. Furthermore around 85 pipe merchants from the end of the seventeenth and eighteenth centuries are presented. Noteworthy is the large number of traders with a German origin and those with connections in the shipping business.

Twee late herinneringspijpen van P. van der Want, Gzn. / Two late commemorative pipes from P. van der Want, Gzn.

Ruud Stam

In this paper two commemorative pipes made by P. van der Want, Gzn. from Gouda are presented. One for the opening of the peace Palace in The Hague, the other one commemorating the arrival of the Prince of Orange after the Napoleonic time in Scheveningen, the start of the monarchy in The Netherlands. Both pipes were made in one mould, with different applications. These pipes originally made with an attached stem have also been made as pipes in one piece with a clay stem.

Miniatuur pijpenrekjes van aardewerk uit de 20e eeuw / Earthenware miniature pipe racks from the 20th century.

Ruud Stam

In the 20th century many miniature pipe racks were made, mainly for tourists. Production started when workers became there first days of, the start of the holiday's we know now. The aim of this publication is to give an overview as complete as possible over this production in different factories in The Netherlands. For this aim catalogues, different lists of marks and initials of the painters have been used. Until now nine producers were known. The research carried out now has identified another 6 producers and we also know now that many of these

pipe racks were much longer in production than we knew before. The first miniature pipe racks were produced in 1918. These racks were made of plateel, beautifully decorated and painted by skilled painters. Later more and more Delft blue racks were made and even racks were decorated with transfers.

Op kleipijpen gemonteerde metalen elementen / Metal attachments on clay pipes

Felix van Tienhoven

This paper deals with an aspect of clay pipes that has been largely neglected. Much has been written about clays but I doubt if many have ever thought about the metal attachments which over the past centuries did adorn them. The contribution ventures to present a comprehensive overview of the different applications in which such metal elements have been manifest.

Een unieke en curieuze 19e eeuwse fabriekscatalogus van de Gebrüder Ziegler in Ruhla / A unique and quaint 19th century factory catalog of Gebrüder Ziegler in Ruhla

Ron de Haan

Recently a nine page factory catalogue with thirty line drawings of pipes of Gebrüder Ziegler in Ruhla was discovered. All the pipes shown have a grotesque portrait. They receive the air supply not from the bowl opening, in the usual way, but through the mouth and in one case through the nose. The pipes in this catalog are unique and according to a statement of the company they were the first to produce this type of pipe. In known collections there are only three pipes with strong similarities to pipes in this catalog.

De introductie van Aristophane pijpen door Gambier / The introduction of Aristophane pipes by Gambier

Arthur van Esveld

Aristophanes pipes were introduced by Gambier before 1855. Typically, these shaped pipes have a slender oval bowl and a pointed heel. The name was derived from Aristophanes, the Greek comic playwright. Aristophanes pipes were in production for more than 60 years. Comic posters were made when these pipes were first introduced and, in a well-known satirical weekly, there appeared an article with several comical prints making fun of these Gambier novelties.

Een Zuid-Duits kleipijpje uit de Amstel / A southern German clay pipe from the Amstel river

Ewout Korpershoek

Recently, a green glazed pipe bowl with floral ornaments was found along the banks of the river Amstel near Uithoorn. It is rather different in shape and decoration to any other we have seen produced by Dutch manufacturers. On both sides of the bowl the pipe has leaves which merge into the shank. After moulding the bowl opening was cut with a knife. The pipe appears to have originated in southern Germany or, perhaps, Austria or Switzerland.

De betekenis van de Goudse pijp in de handel met de Ashanti en gouden Ashanti pijpen in de 19e eeuwse politiek / The significance of the pipes from Gouda for the trade with the Ashanti and golden Ashanti pipes in 19th century politics.

Ruud Stam

The Ashanti kingdom was from the 17th century on very strong in Ghana. The Dutch had fortifications like Elmina at the coast and gold and later slaves were traded by the Dutch. Slaves were bought with different sorts of trade goods, among them clay tobacco pipes. The Gouda pipes were beloved by the African rulers and traders, especially the best quality, as can be seen from excavations. Even French traders used pipes from Gouda. Clay pipes of a lesser quality were also used for comfort for the slaves on the slave ships.

After an investigation of the chronology of pipe forms of the Ashanti pipes and the origins of the stub stemmed pipes in western Africa, the Golden Ashanti pipes in four European museums are described. These pipes from the 19th century were given as a present to European kings for diplomatic reasons.

De porseleinen pijp als herinneringspijp. Drie bijzondere studentenpijpen / The porcelain pipe as a remembrance pipe. Three special student pipes

Ron de Haan

Porcelain was the most common material for the manufacture of German remembrance pipes. Alongside ordinary friendship pipes there were pipes dedicated to reservists, students, hunting and various associations. Reservist and students pipes were the most commonly produced. In this article three special student pipes are discussed. There are three main groups of student pipes; those with a student in silhouette, pipes with heraldic representations and pipes with allegorical pictures.

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door particuliere donateurs

